
פרק 1

מבנה היחסים הבינלאומיים במפנה המאה ה־20

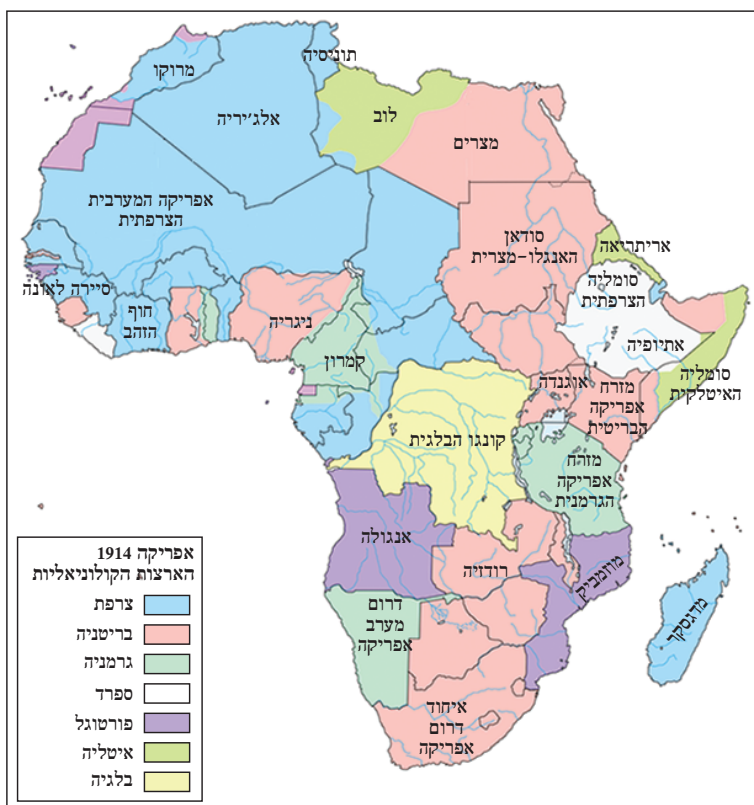
1.1 ההגמוניה האירופית

כאמור, במפנה המאה ה־20 עדיין נשלטה המערכת הגלובלית הבין־מדינתית בידי קומץ קטן של מדינות אירופיות שנחשבו למעצמות. הביטוי המובהק ביותר למצב זה הייתה מידת השליטה הישירה של מדינות אירופיות שונות על אדמות ביבשות אחרות ועל תושביהן. בחישוב גס, בעשור הראשון של המאה ה־20 היה כשליש משטח כדור הארץ שאינו ים בשליטה אירופית כלשהי, וכרבע מאוכלוסיית העולם (למעלה מ־550 מיליון בני אדם) היו נתינים קולוניאליים של אחד מעמי אירופה, שניכסו לעצמם אזורים רחבי ידיים בצפון אפריקה ובדרומה, באסיה המרכזית, בסיביר, בצפון אמריקה, במרכז ובדרומה, וכן באוסטרליה ובניו זילנד.

התפתחות זאת לא הייתה פתאומית. תהליך ההתפשטות של אירופה ליבשות אחרות החל עוד ב"עידן התגליות" של המאות ה־15 וה־16, כאשר קבוצות קטנות של יורדי ים מפורטוגל, מספרד, מהולנד ומאנגליה הקיפו את כדור הארץ, הן ממזרח למערב והן ממערב למזרח. במהלך מסעותיהם הקימו בעלי תושייה אלה את תחנות המסחר, הקסרקטינים והמושבות ("קולוניות") שמהם צמחו במרוצת הזמן אימפריות רחבות ידיים בשתי יבשות אמריקה, הדרומית והצפונית, באיי הודו המערבית, בהודו ובאיי האוקיינוס השקט. גל ההתפשטות צבר תנופה גוברת במאה ה־18, כאשר חברות מסחר אירופיות והעבאות שהקימו כדי להגן על נכסיהן, חדרו מעבר לרצועות החוף של "היבשות החדשות". הוא הגיע לשיא במחצית השנייה של המאה ה־19 עם

ביסוס השליטה של יוצאי אירופה (בעלי עור לבן) על צאצאי התושבים המקוריים של המושבות, שהקימו בצפון אפריקה ובדרומה, בהודו, באוסטרליה, בניו זילנד ובארה"ב. חלוקתה השרירותית למדי של כל יבשת אפריקה* בין מדינות אירופה בוועידה שהתכנסה בברלין בחורף 1884-1885, מבלי להתחשב כלל בשיוכם השבטי של התושבים המקומיים, סיפקה עדות מובהקת נוספת לתחושה של כלל מקבלי ההחלטות באירופה כי העולם כולו הפך לנחלתם.

חלוקת אפריקה, אף שנערכה בברלין במהלך 1884-1885, שאבה חלק גדול מהשראתה מהמלך ליאופולד השני (Leopold II, 1835-1909) מבלגיה, שעוד ב־1876 הזמין גיאוגרפים מכל רחבי העולם לבריסל, שם הקים את "האיגוד הבינלאומי לחקר אפריקה ותירבותה" (שימו לב למטרה הכפולה).

איור 2 שליטת מדינות אירופה ביבשת אפריקה בשנת 1914

בחסות איגוד זה נהרו לאפריקה חוקרי ארצות רבים, שביקשו לגלות חלקים חדשים של היבשת. מטרת הוועידה בברלין הייתה למנוע פריצת סכסוכים בין מדינות האם של חוקרים אלה באמצעות סימון גבולות האזורים שחולקו למדינות אירופיות שונות. 14 מדינות שיגרו נציגים לוועידה: ארה"ב, האימפריה העות'מאנית, שוודיה, ספרד, פורטוגל, איטליה, הולנד, גרמניה, אוסטריה-הונגריה, בריטניה, דנמרק, בלגיה, צרפת ורוסיה.

אף על פי שהחלטות הוועידה כללו הבטחה לחסל את העבדות, לא טובת התושבים המקומיים עמדה בראש מעייניהם של המשתתפים בה. שרטוט הגבולות היה שרירותי למדי ולא התחשב בשייכות השבטית של התושבים המקומיים. כמו כן, הוועידה מסרה לליאופולד, כנכס אישי, מרחב אדיר שייקרא "קונגו הבלגית" שבו כונן משטר אכזרי במיוחד שבין היתר היה אחראי לרצח של כ-10 מיליון תושבים מקומיים. ב-1890 הגיעו ממשלות בריטניה וגרמניה להסכם נוסף בדבר גבולותיהן במרכז אפריקה ובמזרחה. כך עשו גם הבריטים והצרפתים לגבי מערב אפריקה בין השנים 1890-1891.

כפי שמציינת רות ג'ניאו במחקרה המקיף על הקולוניאליזם האירופי, מה שיחד את התופעה אינו רק עצם השליטה של קבוצה אנושית אחת על אחרות (תופעה הידועה בהיסטוריה מקדמת דנא), אלא גם מאפייניה התרבותיים והאידיאולוגיים. להבדיל מכמה מן הבולטים מבין בוני אימפריות בעבר, אם כי לא כולם, לא היו השליטים האירופיים מוכנים "לוותר ויתורים תרבותיים כלשהם בחברות שהם שולטים בהם. ההתפשטות האירופית התבססה על תפיסה הרואה את התרבויות האירופיות כעליונות לעומת תרבויות העמים הנשלטים".⁵ הנחה זאת, שהושפעה לעיתים קרובות מתערובת של אמונות דתיות-נוצריות מושרשות ושל תורות גזעניות חדשות יותר, סיפקה גם לגיטימציה מוסרית כביכול לעוולות קשות שנעשו בשם הקולוניאליזם, החל מגזל אדמות וכלה במעשי רצח המוניים. ההנחה בדבר העליונות התרבותית האירופית ביטאה לא רק רצון לקצור פירות כלכליים או אסטרטגיים בעלי אופי חומרי, אף שמניעים אלה היו בוודאי חשובים ומעולם לא נסתרו על ידי מקדמי ההתפשטות האירופית. הקולוניאליזם שיקף גם את הרעיון כי

5 רות ג'ניאו, הקולוניאליזם האירופי: אידיאולוגיה, מדיניות, התנגדות (רעננה: הוצאת האוניברסיטה הפתוחה, 2012), 3.

למדינות אירופה יש "שליחות תרבותית" (שהצרפתים כינו mission civilisatrice והאמריקנים הלבנים – manifest destiny – "ייעוד גלוי"), שאותה יוכלו להגשים רק באמצעות שינוי פניהן של החברות והתרבויות שבהן הייתה להם השפעה כה רבה. המשורר האנגלי רודיארד קיפלינג (Kipling, 1865–1936) כינה תחושה זאת "משא האדם הלבן" (The White Man's Burden), ביטוי ששימש כותרת לשיר שחיבר בשנת 1899, והפך, לדברי ג'יניאו, "מעין המנון לאימפריאליזם" (ראו מקור 1 ליחידה זו בנספח).⁶

תחושת השליחות, ולו החזקה ביותר, אינה יכולה לספק הסבר בלעדי להצלחה המסחררת של תופעת הקולוניאליזם האירופי. לכך יש להוסיף מכלול של גורמים נוספים, חלקם התנהגותיים – פרי התנהלות אנושית – וחלקם חומריים, כלומר היכולת לנצל יתרונות טכנולוגיים. בקטגוריה הראשונה נמנים מאפיינים אנושיים פסיכולוגיים, כגון יצר ההרפתקנות של "המגלים" החלוצים והנועזים שמצאו את נתיבי הים אל מקומות בלתי ידועים, עוצמתו של דחף החיפוש אחר שווקים חדשים, וכישורי ארגון ומנהל שבהם הצטיינו כמה מדינות אירופיות החל מהמאה ה-18. בין הגורמים החומריים בלטו התפתחויות כלכליות, ובראשן "המהפכה התעשייתית" – הכינוי שנתנו ההיסטוריונים לדרכים שבאמצעותן התגלו ונוצלו מקורות אנרגיה חדשים, שאפשרו להכפיל פי כמה וכמה את יכולת הייצור שהייתה קודם לכן מוגבלת בעיקר לעבודת כפיים. תהליך זה החל בבריטניה עוד בשנות השמונים של המאה ה-18, עם השימוש התעשייתי בפחם והמצאת מנוע הקיטור, והתפשט לחלקים רבים אחרים של אירופה ולארה"ב במהלך העשורים הבאים. בשנות השמונים של המאה ה-19 כבר הייתה אירופה – בעיקר גרמניה – בעיצומה של מהפכה תעשייתית שנייה. מהפכה זו התבססה על אנרגיה חשמלית ועל החלפתם של חומרים רבים, שהופקו עד אז ממקורות טבעיים בלבד בעלות גבוהה של כוח אדם ותובלה, בכימיקלים סינתטיים.

אומדנים סטטיסטיים משקפים את המהפכה שהתחוללה. לפי חישובי ההיסטוריון פול קנדי, חלקן של כל מדינות אירופה במה שהוא מכנה "התפוקה החרושתית בעולם" גדל מ-23.2% בשנת 1750 ל-62% בשנת 1900. באותה תקופה ירד חלקה של סין מ-32.8% ל-6.2% ושל הודו-פקיסטן מ-24.5% ל-7.1%. חוקרים אחרים,

6 ג'יניאו מפנה תשומת לב מיוחדת לשלושה תחומים שבהם הדגישו האירופים את "המשימה המתרבתת": החינוך, המשפט והרפואה. שם, 151–170.

7 פול קנדי, עלייתן ונפילתן של המעצמות הגדולות: תמורות כלכליות ומאבקים צבאיים משנת 1500 עד שנת 2000, תרגום: יהושע פורת (תל אביב: דביר, 1992), 152, לוח 6.

העוקבים אחר הייצור לנפש, מספרים סיפור דומה. בתחילת המאה ה־19, לטענתם, ערך התוצרת שהפיק החקלאי או הפועל שחי ליד חופי סין בתחילת המאה ה־19 היה דומה לזה שהפיק הפועל או החקלאי הממוצע באותה תקופה במערב אירופה ובצפון אמריקה. כעבור מאה שנה, פערי התפוקה גדלו ביותר מאלף אחוזים לטובת האירופים והאמריקנים.⁸

העוצמה הפיננסית והיצרנית שנבעה מן התיעוש הגדילה בהכרח, ובמידה רבה מאוד, את הפערים הצבאיים בין חיילי המדינות המתועשות לבין תושבי הארצות שסומנו כקורבנותיהם. עוצמה זו היא שאפשרה ליחידות צבא אירופיות קטנות יחסית להכריע כוחות גדולים מהן בהרבה, של עמים אפריקניים ואסיאניים ואף אימפריות מבוססות במרכז אמריקה, שנשקם היה פרימיטיבי מבחינה טכנולוגית. למרות זאת קרה לעיתים, במהלך המחצית השנייה של המאה ה־19, כאשר הדחף הקולוניאליסטי היה בשיאו, שכוחות מקומיים שנהנו מעדיפות כמותית גדולה במיוחד גברו על הפולשים האירופיים. כך, למשל, ב־1876 הושמדה כליל ב־Little Big Horn שבצפון מערב ארה"ב יחידת פרשים של צבא ארה"ב תחת פיקודו של הגנרל ג'ורג' קסטר (Custer, 1839–1876), ששוגרה להילחם נגד קואליציה של שבטים מקומיים שסירבו למסור את אדמותיהם למתיישבים לבנים; כעבור שלוש שנים, ב־1879, נאלץ כוח בריטי לסגת מתחומים שבשליטת שבט הזולו, בדרום אפריקה, אחרי שיותר ממחצית מחייליו נהרגו או נפצעו בקרב איסנדלוואנה (Isandlwana); ב־1885 נסוגה חטיבה של צבא צרפת (ללא צורך, התברר בדיעבד) מאזור לנג סון (Lang Son), כיום וייטנאם), לאחר שנתקלה בכוח סיני בעת כיבוש הודו-סין; וב־1898 צבא איטלקי שמנה כ־15,000 איש נכנע לצבא אתיופי בתום קרב קצר סמוך לעיירה עדווה (Adowa)* בגבול אריתריאה.

ללא ספק, כל אחד ממקרים אלה עשה רושם עז בתוך אירופה ומחוצה לה; הנסיגה מלנג סון אף הביאה להפלת הממשלה הצרפתית. אולם מלבד התבוסה האיטלקית, שנחשבה למשפילה במיוחד, נתפסו אירועים אלה כמעידות זמניות ולא מנעו את שיגורם של מסעות כיבוש נוספים, מוצלחים הרבה יותר. מסעות אלה אפשרו גישה חופשית לעתודות חומרי הגלם שנחשבו לבסיס רווחתם הכלכלית של האירופים ולמקומות שמעצמות שונות ייחסו להם חשיבות אסטרטגית. הגדילה לעשות ממשלת בריטניה בדצמבר 1903, כאשר במטרה לקדם איום (מדומה למדי) של התקרבות

8 Christopher Bayly, *The Birth of the Modern World, 1780-1914: Global Connections and Comparisons* (Oxford: Blackwell, 2004), 2

רוסיה לגבול הודו, שיגרה כוח צבאי לטיבט* – ארץ שבה לא דרכה עד אז כף רגלו של אף חייל ממוצא אירופי.

קרב עדווה נערך ב־1 במרס 1896, כתשעה חודשים אחרי שהחלה פלישתה של איטליה לאתיופיה. שליטם של האתיופים היה מנליק (Menelik) או נגוס (Negus) בתוארו הרשמי, וכוחותיו חיסלו 25,000 חיילים איטלקים. ממשלת איטליה נפלה, והממשלה שקמה בעקבותיה כרתה שלום עם מנליק. יוקרתה הצבאית של איטליה ספגה כך מכה קשה.

איור 3 אזור עדווה, אתיופיה

איור 4 מנליק השני, קיסר אתיופיה (1844–1913)

המסע הצבאי הבריטי לטיבט הוא דוגמה מובהקת ליכולתם של האירופים לנצל את עדיפותם הצבאית כדי להשיג את מבוקשם, גם במקומות שאליהם הייתה הגישה קשה במיוחד. פורמלית, הייתה טיבט מחוז אוטונומי באימפריה הסינית, ובשנים הראשונות של המאה ה-20 גברו השמועות שהממשלה בבייג'ינג עומדת לאפשר לרוסיה להשתלט על האזור. הכוח הבריטי, שהורכב בחלקו מחיילים מהודו, נשלח למנוע אפשרות זאת על ידי החתמת השלטונות המקומיים בטיבט על חוזה חסות. המסע הבריטי, שנערך בפיקודו של הקולונל פרנסיס יאנגהאזבנד (Younghusband, 1863–1942) ששימש בין היתר יושב ראש החברה הגיאוגרפית הבריטית המלכותית, היה הישג לוגיסטי מרשים. תוך שישה חודשים הצליח הכוח הבריטי – שמנה כ-3,000 חיילים – להביס בקלות את הכוחות המקומיים שנשלחו נגדו, ולפלס דרכו ללהסה, בירת טיבט (שממנה ברח הדלאי לאמה, מנהיגם הרוחני והפוליטי של הטיבטים). בספטמבר 1904 החתים יאנגהאזבנד את נציגי סין על הסכם כניעה שבו הבטיחו לא לאפשר לגורם זר לרכוש השפעה במקום.

הגם שהקולוניאליזם היה תופעה אירופית, חשוב לציין שלא כל מדינות אירופה השתתפו בה במידה שווה. יוון והמדינות החדשות האחרות שהוקמו בבלקן במהלך המאה ה-19 לא השתתפו במירוץ זה, וכמוהן גם נורווגיה ושווייץ. נוסף על כך, היו מדינות אירופיות שנמנעו מהשתתפות בגל הקולוניאליזם החוץ-אירופי של המאה ה-19, הגם שבעבר היו בעלות שאיפות אימפריאליסטיות, שאף הוגשמו בהצלחה במאות הקודמות. הולנד, אף על פי שהמשיכה לשלוט באיי הודו המזרחית (אינדונזיה), אזור רחב ובעל משמעות כלכלית, לא ניסתה להשיג טריטוריות נוספות בתקופה זאת. גם דגליהם של הדנים והשוודים כמעט ולא נראו כלל בסוף המאה ה-19 באותן מושבות ספורות שהקימו בעבר הלא רחוק. תהליכים של דעיכת האימפריאליזם נראו בצורה מובהקת עוד יותר אצל הספרדים, שנאלצו לוותר על רוב נכסייהם ביבשת אמריקה כבר בתחילת המאה ה-19, והפסידו את המושבה האחרונה שלהם באזור הקריביים לאחר תבוסתם לארה"ב במלחמת קובה בשנת 1898. גם הפורטוגזים החזיקו בסוף המאה ה-19 רק חלקים מהנכסים החוץ-אירופיים שהיו בבעלותם במאות קודמות. יותר מכול בלט מצבה של אוסטריה-הונגריה. אימפריה רחבת ידיים זאת בלב אירופה ששטחה השתרע מצפון איטליה במערב היבשת ועד רומניה במזרח, ושעתידה הייתה לספח את בוסניה-הרצגובינה בשנת 1908 (ראו סעיף 4.2), לא החזיקה כלל בטריטוריות מעבר לים. עמדתה של אוסטריה-הונגריה כלפי אפריקה הייתה אופיינית: אף שהיא שיגרה נציגות לוועידת ברלין שדנה בחלוקת יבשת זאת

בשנים 1884–1885, היא נמנעה מלקחת חלק כלשהו מן "השלל" שהונח על שולחן הדיונים. אולם היה זה מקרה מיוחד. כל מעצמות אירופה האחרות השקיעו מאמצים חומריים ומנהליים רבים לא רק בהחזקת נכסיהם מעבר לים ובהרחבתם, אלא גם בביצור השפעותיהן על מוסדות המנהל, התרבות והשיטור שהקימו בהם. כך עשו הצרפתים בטריטוריות שכבשו במהלך המאה ה-19 בצפון אפריקה ובמערבה, בהודו-סין ובאיים השונים שסיפחו באוקיינוס השקט; כך עשו הגרמנים (שממשלתם התחילה לגלות עניין בהקמת קולוניות מעבר לים רק בשליש האחרון של המאה ה-19) במערב ובדרום-מערב אפריקה, בדרום-מזרח אפריקה, בגינאה החדשה ובסמואה; כך עשו האיטלקים באריתריאה ובסומליה – שתי טריטוריות הגובלות באתיופיה בצפון-מזרח אפריקה; וכך עשה גם ליאופולד השני מלך בלגיה, אחת הזעירות מבין מדינות אירופה. כזכור, בשנת 1885 הוא קיבל אישור מטעם באי ועידת ברלין להקים בלב אפריקה את "מדינת קונגו החופשית", טריטוריה גדולה פי 76 מבלגיה עצמה, שנשארה אחוזתו הפרטית עד 1908, כאשר השלטון בה עבר למדינת בלגיה.⁹

שתי מעצמות אירופיות נוספות ראויות לדיון נפרד בהקשר הקולוניאלי. הראשונה היא האימפריה הרוסית, עקב ייחודיותה של צורת התפשטותה הקולוניאלית במאה ה-19, והשנייה היא האימפריה הבריטית – בשל היקפה. להבדיל מכל המדינות הקולוניאליסטיות האחרות, רוסיה התפשטה לא באמצעות השתלטות על אדמות מעבר לים אלא באמצעות סיפוח שטחים שגבלו עם גבולותיה היבשתיים. כיוון התפשטות עיקרי אחד היה דרומה, לעבר הקווקז, מרכז אסיה והגבול של אפגניסטן. כיוון שני היה מערבה, לעבר פינלנד (שעליה השתלטה רוסיה ב-1809), וכן דרום-מערב לעבר פולין, סרביה והים השחור. הכיוון השלישי היה מזרחה, בואך מנצ'וריה והאוקיינוס השקט אולם לא מעבר לו (בשנת 1867 מכרה האימפריה הרוסית את אלסקה לממשלת ארה"ב תמורת 7.2 מיליון דולר, השווים לכ-115 מיליון דולר בימינו; עדיין סכום פעוט יחסית). בשלושת המקרים, אמצעי הקשר העיקרי בין בירת האימפריה לבין המושבות לא היה כלי שיט אלא מסילת ברזל, ומכאן חשיבותה של החלטת ממשלת רוסיה משנת 1880 לבנות קו רכבת טרנס-סיבירי. מיזם זה היה דומה במובנים רבים למאמץ שהושקע באותן שנים בארה"ב בבניית רשת של מסילות ברזל שתקשר את החוף המזרחי עם החוף המערבי, ולדעת הנרי קיסינג'ר (Kissinger), נולד בשנת 1923)* שני המפעלים צמחו גם מתוך השקפות עולם משותפות. לדבריו, הרוסים – כמו האמריקנים בני אותה התקופה – "חשבו שחברתם יוצאת דופן. מאחר שרוסיה לא נתקלה אלא בחברות של נוודים או בחברות פיאודליות, היו להתפשטות שלה אל תוך מרכז אסיה רבים מן המאפיינים שהיו להתפשטותה של אמריקה מערבה, וההצדקה

9 פירוש בתוך ג'ניאוו, 65–88 (ראו הערה 5).

איור 5 התפשטות רוסיה מהמאה ה-16 עד שלהי המאה ה-19

שנתנה לה רוסיה (הצדקה שניתנו לה ביטויים דתיים ותרבותיים מובהקים), הייתה מקבילה למסר שנתנו האמריקנים ל'ייעוד הגלוי' שלהם.¹⁰

הנרי קיסינג'ר נולד וגדל בגרמניה, וב-1938 נמלט ממנה עם משפחתו והיגר לארה"ב. לאחר סיום שירותו הצבאי החל בקריירה אקדמית והגיע לדרגת פרופסור למדעי המדינה באוניברסיטת הרווארד. הוא כיהן בתפקיד היועץ לביטחון לאומי לנשיא ארה"ב ניקסון בין השנים 1969–1973 ובתפקיד מזכיר המדינה בין השנים 1973–1977. במסגרת תפקידים אלה השתתף בעיצוב מערכת יחסים חדשה בין המעצמות.

הקולוניאליזם הבריטי הרחיק לכת עוד יותר, בוודאי מבחינה גיאוגרפית. עוד בתחילת המאה ה-19 (ולמרות "איבוד" ארה"ב ב-1776) שלטה בריטניה בשטחים נרחבים בצפון אמריקה, באיי הודו המערבית, בהודו ובכל יבשת אוסטרליה. כעבור 100 שנה, ב-1897, כאשר המלכה ויקטוריה חגגה 60 שנה על כס המלוכה, היה היקפה של האימפריה הבריטית כמעט לא ייאמן – פי שלושה מהאימפריה הצרפתית

10 הנרי קיסינג'ר, דיפלומטיה, תרגום: דוד בן-נחום (ירושלים: הוצאת שלם, 2007), 128.

איור 6 האימפריה הבריטית בשנת 1900

ופי עשרה מזה של גרמניה. באותה מאה הצליחה בריטניה לבסס את אחיזתה בהודו, לכבוש חלקים גדולים מבורמה וממלזיה, להשתלט על רצף טריטוריאלי באפריקה שנמשך ממצרים בצפון דרך סודן, אוגנדה, קניה, טנגניקה, רודזיה ועד כף התקווה הטובה בדרום, ולתפוס רצף של איים באוקיינוס השקט, מפיג'י ועד איי סולומון.¹¹

כפי שמציין ההיסטוריון ניאל פרגוסון, תהיה זו טעות למדוד את עוצמת האימפריה הבריטית רק באמצעות ספירת השטחים בגלובוס שנצבעו באדום (צבא הלאום הבריטי). חשובים לא פחות הם הנתונים הפיננסיים, המשקפים את הדומיננטיות של שוק ההון הבריטי בכלכלה העולמית. לפי חישוביו, סך כל ההשקעות הבריטיות מעבר לים היה כמחצית מכל ההשקעות העולמיות – במספרים מוחלטים הן היו כפולות מאלה של צרפת ופי שלושה מאלה של גרמניה. חלק גדול מהסכומים הושקעו ב"דומיניונים" (dominions), הכינוי שתיאר את החלקים של האימפריה הבריטית – ובראשם קנדה, דרום אפריקה ואוסטרליה – שלממשלותיהן הקולוניאליסטיות (כולן "לבנות") הוענקה במרוצת המאה ה-19 מידה גדולה של אוטונומיה. אולם סכומים אדירים הושקעו גם במדינות עצמאיות שלא נכללו כלל באימפריה הבריטית, כגון ארגנטינה וברזיל. כך נוצרה תופעה חדשה: כה גדולה הייתה התלות הכלכלית של מדינות אלה בהשקעות בריטיות שלמרות היותן "עצמאיות" הן הפכו למעשה להיות חלקים בלתי פורמליים של האימפריה הבריטית.¹²

11 ג'ניאזו, 54–65 (ראו הערה 5).

12 Niall Ferguson, *Empire: The Rise and Fall of the British World* (New York: Basic Books, 2002), 240–244

בעבר, בפרט במהלך המאות ה־17 וה־18, גרמה התחרות על השגת נכסים ואזורי השפעה ושוקים מחוץ לאירופה למספר רב של התנגשויות אלימות בין המדינות הקולוניאליסטיות האירופיות לבין עצמן. מבין הדוגמאות המוקדמות בולטים המאבקים בין ההולנדים והספרדים במהלך מלחמת העצמאות ההולנדית (1568–1648), ובין האנגלים וההולנדים שהחלו ב־1652. משמעותיים במיוחד מבחינת תוצאותיהם היו מאבקי האיתנים שניהלו בריטניה וצרפת במלחמת שבע השנים (1756–1763), בזמן ולאחר המהפכה הצרפתית ובתקופת נפוליאון (1793–1815), ובצורה מתונה יותר בזמן מלחמת העצמאות של ארה"ב (1776) – מאבקים שתוצאותיהם קבעו למשך דורות את גורלן המדיני של צפון אמריקה (קנדה וארה"ב), הודו, איי הודו המערבית ומצרים. בהשוואה לכל אלה, נראה פָּרֶץ הקולוניאליזם של המאה ה־19 – למרות היקפו ומספרן הרב של המדינות שהשתתפו בו – כתהליך שלו יחסית (מבחינת מדינות אירופה) שהיה אף מלווה בדוגמאות מרשימות של שיתוף פעולה בין מעצמתי בעניינים חוץ־אירופיים. דוגמה אחת, שהוזכרה לעיל, היא ועידת ברלין, שהתכנסה במטרה מפורשת לפתור באמצעים דיפלומטיים חילוקי דעות אפשריים בנוגע לחלוקת קולוניות. דוגמה שנייה היא הכוח הרב־לאומי (שבו השתתפו חיילים מאיטליה, אוסטריה-הונגריה, ארה"ב, חלקים שונים של האימפריה הבריטית, רוסיה, צרפת, גרמניה ויפן) שנשלח ב־1901 לסין כדי לשחרר את הנתינים הזרים שנלקחו בשבי במהלך מרד הבוקסרים* שפרץ בבייג'ינג שנתיים קודם לכן.

מרד הבוקסרים הוא כינוי להתקוממות אלימה שהתחוללה בסין בין 1899 לבין 1901 בהנהגת חברי ארגון חשאי מקומי בשם "אגודת האגרופים הצודקים וההרמוניים" (Yihequan). המרד הופנה כנגד ההתפשטות האימפריאליסטית של מדינות זרות לתוך סין כמו גם נגד הפעולות המיסיונריות הנוצריות, ולכן יש הרואים בו סימן של טרום־לאומיות סינית. המורדים שרפו כנסיות, הוציאו נוצרים להורג ואיימו על בכירים סיניים אשר עמדו בדרכם. בינואר 1900 עברה הקיסרית צ'ישי מהתנגדות למרד לתמיכה בו. במהלך שנה זו התקדם המרד ממחוז שאנדונג שבו החל, צפונה, לאזורים הכפריים של בייג'ינג. ביוני 1900 נרצח דיפלומט גרמני והבוקסרים צרו על הרובע של הנציגויות הזרות בבייג'ינג. הכוח הרב־לאומי אשר נשלח לסין בתגובה, ומנה כ־20,000 חיילים, כבש את בייג'ינג באוגוסט ומנהיגי המורדים הוצאו להורג. הקיסרית ברחה לצי'אן והנסיכים שנותרו מאחור אולצו לחתום, בספטמבר 1901, על פרוטוקול הבוקסרים שלפיו סין הסכימה לשלם פיצוי כספי גדול למעצמות המערב ונאסר עליה לייבא נשק במשך שנתיים.

אין להסיק מכך כי לא היו גם במאה ה־19 מקרים שבהם התנגשויות אינטרסים בין מעצמות אירופיות בעניינים קולוניאליים הביאו את כוחותיהן אל סף עימות. כך קרה כמה פעמים במהלך "המשחק הגדול" (עוד ביטוי שנעשה נפוץ הודות למשורר רודיארד קיפלינג) שהתנהל לאורך כל המאה ה־19 בין רוסיה לבריטניה בגבולה הצפון־מערבי של הודו ובאפגניסטן,¹³ וכך קרה ב־1898 כאשר המשלחות הצבאיות שנשלחו – בנפרד – על ידי צרפת ובריטניה לשלוט על מקורות הנילוס נפגשו בסודן בכפר בשם פשוּדָה (Fashoda). * אולם מה שחשוב לציין הוא כי בשני המקרים השכילו מקבלי ההחלטות בבירות המדינות הנוגעות בדבר – לעיתים אף בניגוד לקריאות ציבוריות מתלהמות – לשמור במאמץ רב על מה שתואר כאינטרס לאומי חיוני, כלומר להימנע מצעדים שהיו מסתיימים בחילופי אש ישירים שיכלו לספק עילה להתלקחות רחבה יותר.

תקרית פשוּדָה (1898): חשיבותו של הכפר פשוּדָה נבעה מקרבתו למקורות הנילוס בסודן. בשל חשיבותו של הנילוס בכלכלת מצרים (שנכבשה בידי הבריטים ב־1881), רצתה בריטניה לשלוט בפשוּדָה. מאותן סיבות ממש ביקשה גם צרפת – שגם לה היו תוכניות לגבי מצרים – למנוע ממנה לעשות זאת. במרס 1898 שלחו הבריטים לפשוּדָה כוח קטן בפיקודו של הגנרל קיצ'נר (Kitchener, 1860–1915, שעתיד היה לכהן בתפקיד שר המלחמה הבריטי בתחילת מלחמת העולם הראשונה). באותו זמן הגיע למקום מחופה המערבי של אפריקה כוח צרפתי גדול יותר, בפיקודו של הקולונל מרשאן (Marchand, 1863–1934). מפגש שתי המשלחות, שניצבו זו מול זו למשך שבועות ארוכים, יצר את התקרית שחייבה את התערבות ממשלותיהן.

בשליש האחרון של המאה ה־19 אפיינה ההימנעות מעימות אלים גם את היחסים הבין־מעצמתיים בתוך יבשת אירופה עצמה. המלחמות האחרונות שהתנהלו באדמת היבשת – כולן ביוזמת הקנצלר של פרוסיה, אוטו פון ביסמרק (Bismarck, 1815–1898)* – היו, מצד אחד, בין קונפדרציה של מדינות גרמניות (כולל אוסטריה) בראשות פרוסיה לדנמרק מצד שני (1866), בין פרוסיה לאוסטריה (1866) ובין פרוסיה לצרפת (1870–1871). כפי שנראה להלן, ניצחונותיו החד־

Peter Hopkirk, *The Great Game: The Struggle for Empire in Central Asia* (New York: 13 Kodansha, 1992)

משמעיים של ביסמרק בכל שלוש מערכות אלה, כלל לא פתרו את כל הסכסוכים שהעיבו על היחסים בין המעצמות האירופיות.

אוטו פון ביסמרק, מהמוכשרים ביותר בין מדינאי אירופה במאה ה־19, נולד למשפחת יונקרים (בעלי אחוזות) פרוסית. הוא התנגד בנעוריו לרפורמות התחיקתיות שהציעו הליברלים הגרמניים – אף שהסכים לרעיונם בדבר האחדות הלאומית. "השאלות הגדולות של ימינו", הכריז ב־1862, "לא יוכרעו בנאומים [...] אלא בדם ובברזל". באותו זמן כבר היה ראש ממשלת פרוסיה, ומעמדה זאת יכול היה לממש את שאיפותיו הלאומיות. הוא היה הארכיטקט של סדרת המלחמות שהסתיימו בניצחון פרוסיה על צרפת ב־1870, שלאחריו הכריז (בארמון ורסאי שליד פריז, בשנת 1871) על הקמת האימפריה הגרמנית המאוחדת. וילהלם מלך פרוסיה היה לקיזור האימפריה החדשה שבה כיהן ביסמרק עצמו כקנצלר, תפקיד שבו החזיק עד 1890. תחת הנהגתו הפכה גרמניה למעצמה הכלכלית והצבאית החזקה ביותר ביבשת אירופה.

לעניינינו חשובה העובדה שבמשך יותר מארבעים שנה לאחר סיום מלחמת פרוסיה–צרפת (תקופה ארוכה להפליא לפי הניסיון האירופי הקודם), לא התקיימה ולו התנגשות חזיתית אחת בין מעצמות אירופה. ספק אם ראוי לתאר שנים אלה כתקופה של "שלום"; לכל היותר שרר מצב שבפי רבים כונה "שלום חמוש" – לא נעשה שימוש בנשק, אך ההכנות להפעלתו התקדמו בקצב מהיר. אולם בכל זאת נשמרה רמה מרשימה של יציבות, שראשיתה במאמצים הדיפלומטיים שהשקיע ביסמרק בהשגת תוצאה זאת והמשכה במשך עשרות שנים גם לאחר שהוא פוטר מתפקידו בשנת 1890. מורטון קפלן, אחד מחלוצי חקר תיאוריית היחסים הבינלאומיים, כינה את מבנה היחסים הבין־מעצמתיים בתקופה זו "מערכת של מאזן כוחות".¹⁴ לפי הסברו חמש המעצמות העיקריות – בריטניה, גרמניה, רוסיה, אוסטריה–הונגריה וצרפת – שמרו על חלוקת עוצמה פחות או יותר שווה ביניהן. במבנה זה, בריטניה מילאה את התפקיד החיוני של "המאזנת" – מעצמה ששמרה על ריחוק מרשת

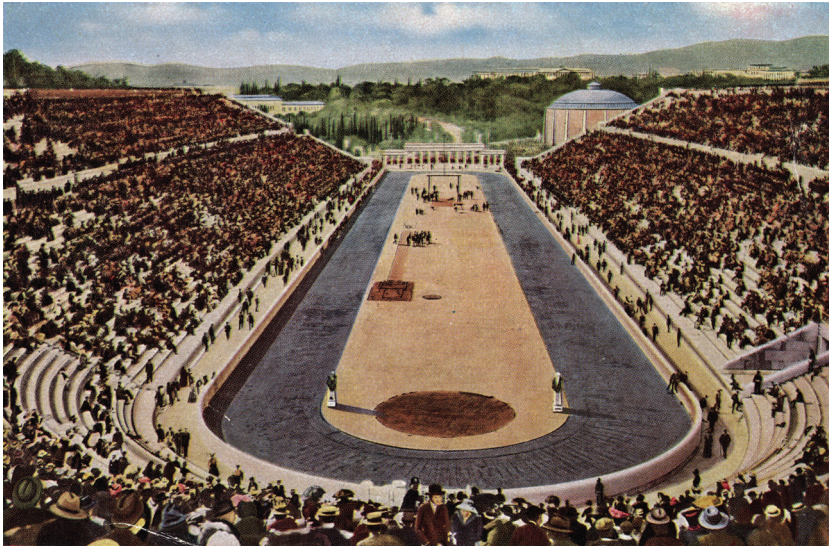
14 מורטון א' קפלן, "מערכות בינלאומיות", בתוך: יחסים בין־לאומיים: מקראה, עורך: איתן גלבוש (תל אביב: עם עובד, 1979), 37–55. להרחבת גישה זאת, ראו: Paul A. Papyoanou, "Interdependence, Institutions and Balance of Power: Britain, Germany and World War 1," *International Security* 20 (1996): 42–76.

הבריתות שנרקמו בין מעצמות אירופה האחרות, אך הייתה מוכנה להיות משקל נגד במקרה שתיווצר סכנה שאחד המחנות היריבים יוכל להתגבר בכוח על מחנה אחר ובכך להשתלט על היבשת.

איוון עדין זה לא רק עודד הימנעות ממלחמה, הוא גם סיפק הזדמנות לארוג רקמה חדשה של סוגי שיתופי פעולה. במהלך המחצית האחרונה של המאה ה-19 הצליחו מדינות אירופה להקים רשת הדוקה במיוחד של קשרי דואר, טלגרף ומסילות ברזל שבעזרתה נעשה שיתוף פעולה בינלאומי לדבר שבשגרה. חשוב מכך, הם גם פיתחו מערכת מתוחכמת של בנקאות בינלאומית, שאפשרה העברת סכומי עתק, אם בצורת הלוואות והשקעות ואם בצורת תשלומים, בין מדינה למדינה. זאת תוך ביטחון מוחלט בכך שההצמדה ל"שער הזהב" (מחיר מתכת זה נקבע על ידי הבנק המרכזי של אנגליה) תשמור על ערך הכספים. אווירת שיתוף פעולה זו השפיעה גם על האזרח מן השורה. בתנאי שרכש כרטיסי נסיעה כהלכה, יכול היה כל אחד לחצות את יבשת אירופה, לאורכה ולרוחבה, מבלי להידרש ולו פעם אחת להציג אישור כניסה או דרכון במעברי הגבולות בין מדינה למדינה. בעלי אמצעים יכלו גם לצפות במשחקים האולימפיים* שנערכו כל ארבע שנים, החל מ-1896, באחת מבירות אירופה (מלבד ב-1904 כאשר התקיימו בסנט לואיס בארה"ב) ושהפכו למפגן ראווה מתוקשר של אחווה ספורטיבית בינלאומית.

המשחקים האולימפיים המודרניים היו פרי יוזמתו של ההיסטוריון הצרפתי, ברון פייר דה קוברטן (Coubertin, 1863-1937). קוברטן, שנסמך על העובדה שמדינות יוון העתיקה היו מכבדות שביתת נשק בעת קיום המשחקים האולימפיים בתקופתן, האמין ביכולתם של המשחקים המודרניים לעודד שיתוף פעולה בינלאומי. במשחקים האולימפיים הראשונים של העת החדשה, שהתקיימו באצטדיון הישן של אתונה ב-1896, השתתפו 241 ספורטאים מ-14 מדינות. בכינוס החמישי שנערך ב-1912 בסטוקהולם, בירת שוודיה, גדל מספרם ל-2,406 משתתפים (מתוכם 47 נשים) מ-26 מדינות.

לדעת רבים, התרחבות מסגרות רב־שכבתיות אלה של שותפויות בינלאומיות הייתה הערובה הבטוחה ביותר לכך שלא תפרוץ מלחמה פנים־אירופית בקנה מידה גדול. משכנע במיוחד, לדעת בעלי אסכולה זאת, היה הטיעון הכלכלי שבבסיסו עמדה האמונה שהמשך מצב השלום (או לפחות מצב של היעדר מלחמה) הוא תנאי יסוד

איור 7 פתיחת האולימפיאדה הראשונה, אתונה 1896

להמשך הפריחה הכלכלית חסרת התקדים שממנה נהנו על סף המאה ה־20 כל מעצמות אירופה – ידידות ומתחרות כאחת. ביטוי משכנע במיוחד לדעה זאת ניתן בספר שחיבר חבר הפרלמנט הבריטי מטעם מפלגת הלייבור בשם נורמן אנג'ל (Angell, 1872–1967) ושהתפרסם בשנת 1911 תחת הכותרת *The Great Illusion* (האשליה הגדולה). גרעין טענתו של אנג'ל היה פשוט למדי: "בעולם המשולב מן הבחינה הכלכלית של המאה ה־20 אפילו אומות רבות עוצמה וזקוקות לשותפי סחר ולעולם יציב ומשגשג, שאפשר למצוא בו שווקים ומקומות להשקעות"¹⁵. מאחר שכך, המשיך אנג'ל, התקווה שמלחמה תניב רווחים, אפילו למנצחים, אינה אלא אשליה. לדבריו, ככל שהאנושות תתקדם לתוך המאה ה־20, גיבוריה יהיו לא המפקדים הצבאיים שזכו בעבר להערצה ולתהילה, אלא זוכי פרסי נובל לשלום, שהוענקו לראשונה בשנת 1901. כמובן, היו בעלי דעות אחרות, שעדיין ראו במלחמה מכשיר לקידום אינטרסים כלכליים. אולם קולו של אנג'ל לא היה בודד, או נתמך רק על ידי קבוצות שוליות של שוחרי שלום בכל מחיר. ספרו נמכר בשני מיליון עותקים תוך שנתיים ותורגם ל־25 שפות. גם מדינאים ואנשי מעשה נראו שותפים לדעה שבני תרבות (הכוונה

¹⁵ מקמילן, 281–282 (ראו הערה 4). המחקר המודרני מראה כי אכן התקיימה מידה גדולה של שיתוף פעולה. ראו: Daniel Gorman, *International Cooperation in the Early Twentieth Century* (London: Bloomsbury, 2017)

כמובן לבני התרבות הנוצרית-אירופית) מסוגלים לפתור סכסוכים ביניהם בדרכים לא אלימות; לשם כך הוקם ב־1899 בית הדין הבינלאומי לבוררות בעיר האג.

1.2 האימים על יציבות ההגמוניה האירופית

כנגד הגורמים שפעלו לטיפוח היציבות של המערכת הבינלאומית בשחר המאה ה־20 התקיימו תהליכים אחרים שאיימו לערער אותה. מבין תהליכים אלה, שלושה ראויים לתשומת לב מיוחדת ולכן יסוקרו להלן בזה אחר זה:

א. התסיסה מבית;

ב. עלייתן של מעצמות לא־אירופיות;

ג. מורשת העבר של יריבויות פנים־אירופיות.

1.2.1 תסיסה מבית

מקצת מהלחצים שאיימו על יציבות אירופה בתחילת המאה ה־20 מקורם בחברה האירופית עצמה. בסופו של דבר, התיעוש והמודרניזציה שהיו מהישגיה המרשימים ביותר של אירופה במאה ה־19, לא נשאו עימם רק ברכה. אף על פי ששיפרו את תנאי החיים של רבים מתושבי היבשת, התמורות הרבות שבאו בעקבותיהם גם ערערו את המבנה החברתי המסורתי ועוררו תסיסה פוליטית, תהליך שהעמיד את המדינאים בכל רחבי אירופה בפני מתחים ומאבקים חדשים. במדינות הליברליות יחסית של מערב אירופה, הלך והתגבש הדחף לשיפור תנאי העבודה ולמתן חופש ביטוי למעמד הפועלים במסגרת של איגודים מקצועיים ומפלגות פרלמנטריות. רבות ממפלגות חדשות אלה שאבו את השראתן מן האידיאולוגיות הסוציאליסטיות השונות (מקצתן מתונות יחסית וחלקם קיצוניות יותר) שהתפתחו בגרמניה, בצרפת ובבריטניה במרוצת המאה ה־19. עד העשור האחרון של המאה עדיין נראתה התסיסה החברתית שניזונה מתנועות אלה כ"נסבלת", ומלבד כמה מקרים בודדים לא יצאה מכלל שליטה. אולם האווירה השתנתה תוך שנים ספורות. סימן בולט אחד לכך היה הגל הגובר של שביתות פועלים רחבות היקף ורבות נזק שפרצו ברחבי היבשת ובארה"ב בשנים הראשונות של המאה ה־20. לא פחות מאיים מבחינת בעלי המעמדות השולטים היה פרץ של רציחות פוליטיות שבוצעו על ידי טרוריסטים, שרובם פעלו ממניעים אנרכיסטיים או לאומניים.* רצח יורש העצר של אוסטריה-הונגריה בעיר סרייבו ב־28 ביוני 1914, האירוע שהצית את התהליך שהוביל לפרוץ מלחמת העולם הראשונה חודש לאחר מכן, היה רק האחרון בשורה ארוכה של מעשים דומים.

רציחות פוליטיות 1890–1914

1894	מארי-פרנסואה סאדי קרנו (Carnot), נשיא צרפת
1897	אנטוניו קנובס (Canovas), ראש ממשלת ספרד
1898	אליזבת (Elisabeth), קייזרית אוסטריה ומלכת הונגריה
1900	אומברטו (Umberto) הראשון, מלך איטליה
1901	ויליאם מקינלי (McKinley), נשיא ארה"ב
1904	ויאצ'לב פלבה (Von Plehve), שר הפנים של רוסיה
1905	הארכידוכס סרגיי (Sergei), הדוכס הגדול של רוסיה
1911	פיוטר סטוליפין (Stolypin), ראש ממשלת רוסיה
1912	חוזה קנלחאס (Canalejas), ראש ממשלת ספרד
1913	ג'ורג' הראשון (George), מלך יוון
1914	ז'אן ז'ורס (Jaurès), מנהיג המפלגה הסוציאליסטית הצרפתית
1914	פרנץ פרדיננד (Franz Ferdinand), יורש העצר של האימפריה האוסטרו-הונגרית

אירועים מעין אלה מספקים הסבר, ולו חלקי, לכך שבשחר המאה ה-20 שטף את היבשת גל של חוסר ביטחון מול העתיד הבלתי נודע. לדברי ההיסטוריונית מרגרט מקמילן, "מדהים כמה פחדים שטפו את החברה האירופית בתקופה שקדמה ל-1914",¹⁶ כפי שמעידות בבירור ההתבטאויות בספרות התקופה ובעיתונות. תחושות אלה לא הניבו אז משנה סדורה של אידיאולוגיות של שנאה, נוסח הנאציזם של שנות השלושים, אולם גרעיני כמה מהרעיונות שעמדו לגרום לנזק כה רב כעבור דור כבר מילאו את חלל האוויר – מיליטריזם, שנאת זרים בכלל ואנטישמיות בפרט. על עוצמת גורם אחרון זה העיד לא רק פוגרום קישינב, שהתחולל בדרום רוסיה בשנת 1905, אלא אף יותר מכך ההסתה נגד היהודים שהושמעה בצרפת בתקופת פרשת דרייפוס*, ובווינה בין 1897 ל-1910, השנים שבהן שימש קרל לואגר (Lueger, 1844–1910) ראש העיר. רוסיה עדיין נחשבת למדינה נחשלת מהרבה בחינות, אולם צרפת ואוסטריה-הונגריה הרי סימלו את מיטב התרבות האירופית.

פרשת דרייפוס: תחילתה של הפרשה ב-1894, כאשר אלפרד דרייפוס (Dreyfus, 1859–1935), קצין יהודי בצבא צרפת, הואשם בריגול לטובת

16 שם, 252.

גרמניה. הוא הועמד למשפט צבאי ונמצא אשם. דרגותיו נשללו והוא הוגלה לכלא באי השדים. ב־1896 כבר היה ברור שחלק גדול מהעדויות נגדו זויפו, אך הצבא וממשלת צרפת סירבו לפתוח את התיק לדיון מחדש ולגלות את האשם האמיתי. היו לכך סיבות רבות, ובהן אנטישמיות. הפרשה הפכה לשערורייה לאומית ב־1898, כאשר הסופר המפורסם אמיל זולא (Zola, 1840–1902) פרסם מאמר בוטה שיצא להגנת דרייפוס, תחת הכותרת "אני מאשים" ("J'accuse"). צרפת כולה נחלקה לשני מחנות, ובין תומכי דרייפוס ומתנגדיו פרצו התנגשויות רחוב. נערך משפט צבאי נוסף שהוציא פסק דין מגוחך, שלפיו דרייפוס אשם אך "בנסיבות מקלות". נשיא צרפת חנן את דרייפוס, וב־1906 הוכרז פסק הדין של בית הדין הצבאי השני כשגוי ודרייפוס הוחזר לשירות.

במדינות מסוימות באירופה, נוספו למתחים שמקורם בלחצים חברתיים עימותים שנבעו משאיפות להגשמת הרעיון הלאומי. גם אלה ינקו את השראתן ממסורות שמצאו ביטויים רבים עוד במאה ה־19, שבמהלכה תרמו מאבקים לאומיים ליצירת יחידות מדיניות חדשות ביבשת. שלוש דוגמאות נהפכו למפורסמות במיוחד: 1. יוון, שזכתה לעצמאות מהאימפריה העות'מאנית ב־1832; 2. איטליה, שאוחדה ליחידה מדינית אחת ב־1861 בעקבות ניצחון פיימונטה, סרדיניה וצרפת במלחמתם נגד אוסטריה; 3. גרמניה, שהוכרזה כאימפריה מאוחדת לאחר ניצחון פרוסיה על צרפת ב־1871. בהשפעת דוגמאות אלה, צמחו ופרחו תביעות לאומיות נוספות. ככל שהמאה ה־19 התקרבה לסופה ביטאו עמים אירופיים שונים ביותר זה מזה, כמו האירים, הפינים – ועם כינוס הקונגרס הציוני הראשון ב־1898 אף חלק (זעום) מהעם היהודי – ובצורה נחרצת יותר ויותר, את זכותם להיות עם חופשי במולדתם ולטפח את מורשתם התרבותית הייחודית.

כפי שהזהירו לאחרונה חוקרים רבים, תהיה זו טעות לייחס לרעיון הלאומי השפעה מעשית במרכז אירופה, בפרט באימפריה של אוסטריה-הונגריה שבה חיה תערוכת מגוונת ביותר של מיעוטים אתניים שונים: איטלקים, צ'כים, פולנים, רותנים (אוקראינים), רומנים, סלובקים וקרואטים. "הפשרה" של 1867* בין שתי הקבוצות הגדולות ביותר באימפריה זו, הגרמנים וההונגרים, הסדר שהבטיח את שליטתם המשותפת על המיעוטים, החזיקה מעמד למשך למעלה מחמישים שנה, עד תום מלחמת העולם הראשונה. אולם במדינות הבלקן* שזכו לעצמאות במהלך המאה ה־19 (שגם בהן חיו מיעוטים אתניים שונים) היה לרעיון הלאומי השפעה הולכת וגוברת. הוא גם לבש צורה אקטיביסטית שהתסיסה את האזור שבלאו הכי היה השברירי ביותר ביבשת.

הפשרה של 1867 (בגרמנית: Ausgleich) שיקפה בראש וראשונה את חולשתה של האימפריה האוסטרית שצבאותיה הובסו על ידי קואליציה בין מדינות צפון איטליה וצרפת ב־1859 ועל ידי הפרוסים ב־1866. כדי לחזק את שלטונו, הסכים הקייזר פרנץ יוזף (Franz Joseph, 1830–1916) לדרישות האצולה ההונגרית למידה גדולה של שלטון עצמי – שבעזרתה שאפו (והצליחו) חבריה להשתלט לא רק על האיכרים מבני עמם אלא אף על המספר הגדול יותר של בני מיעוטים רבים שחיו על אדמותיהם.

לפי תנאי "הפשרה", הוכר פרנץ יוזף כמלך הונגריה (נוסף לתוארו כקייזר של אוסטריה) והוקמו ממשלות נפרדות בהונגריה ואוסטריה, שראשיהן מונו בנפרד על ידי הקייזר-מלך. כמו כן, הוקמו בתי מחוקקים ומערכות משפטיות שונים. עם זאת, נשארו שלושה משרדי ממשלה משותפים: לענייני חוץ, לענייני ביטחון ולענייני תקציב. למרות סרבולה, לכאורה, תפקדה מסגרת זו בצורה יעילה למדי במשך חמישים שנה. חלקו האישי של פרנץ יוזף בהישג זה היה משמעותי. באישיותו הוא סימל את אחדות האימפריה ואת ערכיה. נוסף על כך, השכילו שני הצדדים, ההונגרים והגרמנים, להגיע לפשרות דומות עם רבים מהמיעוטים בחלקים השונים של האימפריה. בהסכמים אלה הוענקה להם מידה של אוטונומיה תרבותית שלרוב השביעה את רצונם.

איור 8 פרנץ יוזף, קייזר אוסטריה-הונגריה, 1848–1916

מדינות הבלקן העצמאיות: בתוך מאה השנה שלאחר כיבוש קונסטנטינופול (איסטנבול) על ידי הסולטן מחמט השני ב־1453, היה כל אזור הבלקן תחת שלטון עות'מאני. במהלך המאה ה־19 התרופף שלטון זה ופרצו כמה מרידות על בסיס לאומי ודתי, שחלקן זכו לתמיכת מעצמות אירופיות שונות. בין מרידות אלה בלטו זו של הסרבים (1804–1815), של היוונים (1821–1832), של הבוסנים (1831–1832) ושל הבולגרים (1875–1876). הראשונים מתושבי האזור שהקימו מדינה בעלת עצמאות מלאה היו היוונים (1832). ועידת ברלין שהתקיימה ב־1878, לאחר תבוסת הצבא העות'מאני בידי הרוסים שנה קודם לכן, הכירה בעצמאותם המלאה של סרביה, רומניה ומונטנגרו. אולם גם מדינות אלא לא היו הומוגניות מבחינה אתנית. הן כללו מיעוטים לאומיים ומחוץ לגבולותיהן נשארו אוכלוסיות שראו בהן בית לאומי. בולגריה הכריזה על עצמאות מלאה ב־1908 ואלבניה הוקמה כמדינה עצמאית ב־1913.

■ מדוע הלאומיות סיכנה כל כך את היציבות האירופית במאות ה־19 וה־20? ■

1.2.2 עליית המעצמות הלא־אירופיות

איום שונה לחלוטין ליציבותה של ההגמוניה הנמשכת של אירופה בעולם בא מחוץ ליבשת. מקורו בעליית מעמדן של מעצמות חוץ־אירופיות, שכבר החלו להפגין את יכולתן לקרוא תיגר על הסדר העולמי הקיים. החשובות בין מעצמות אלה היו ארה"ב ויפן.

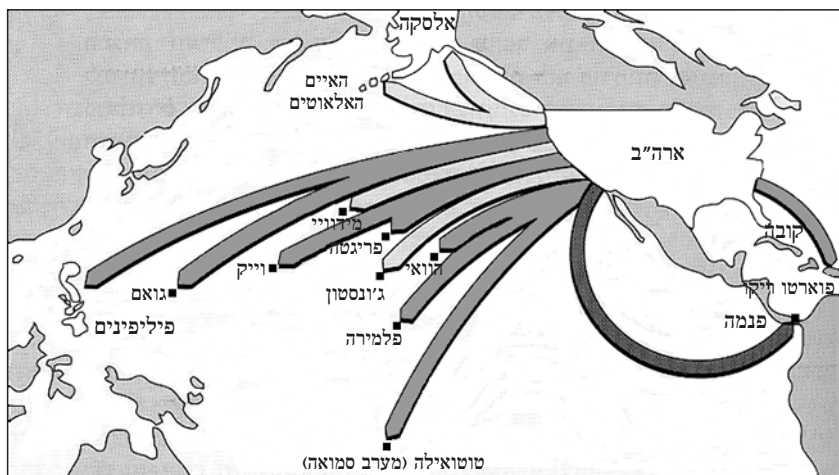
ארה"ב

הודות לעושר משאביה הטבעיים של ארה"ב וליזמות שהייתה אופיינית לאוכלוסייתה הצומחת במהירות, היא הייתה, כבר ב־1900, למעצמה מובילה בתחום התעשייה, החקלאות והכספים. במערכת הכלכלית שלה כיכבו שמות תאגידי מסחר ענקיים, הגדולים ביותר שידע העולם: חברת "סטנדרד אויל" (Standard Oil) שהקים ג'ון ד' רוקפלר (Rockefeller) ב־1870, תאגיד הפלדה האמריקני (The United States Steel Corporation) פרי יוזמתו של של אנדרו קרנגי (Carnegie) שנוסד ב־1901, ומפעלי הבנקאות ומסילות הברזל של פירפונט מורגן (Morgan), שגם ייסד בשנת 1896 את חברת הענק ג'נרל אלקטריק (General Electric). אמנם ארה"ב הייתה עדיין מדינה לווה, ששגשוגה נשען בחלקו על זרם מתמיד של השקעות מאירופה, אך למרות

חובותיה העצומים הייתה למעשה חזקה יותר מן המדינות שמהן לוותה. אחת הסיבות החשובות לכך הייתה הידיעה הברורה שחלק גדול מעושרה הטבעי של הארץ עדיין אינו מנוצל: הודעתו של מרשם התושבים האמריקני מ־1890, כי "הגבול נסגר" (כלומר, שכל האדמות שבין האוקיינוס האטלנטי לאוקיינוס השקט כבר חולקו על המפה לצורך התיישבות), רק היוותה תמריץ לניצול האינטנסיבי והנמרץ של משאבי הטבע, שעתידי להיות לסימן ההיכר הבולט ביותר של אורח החיים של ארה"ב. הזרם הבלתי פוסק של מהגרים אירופיים, אל מה שנחשב לארץ האפשרויות הבלתי מוגבלות, אף הבטיח כי תיהנה מכוח האדם הדרוש לניצול יתרונותיה הטבעיים.¹⁷

סיכוייה לעשות כך שופרו כתוצאה ממצבה האסטרטגי הנוח להפליא, שמאפיינו העיקרי היה היעדר כל מתחרה רציני בקרבתה, אפילו בגבולותיה היבשתיים. מצפון לה שכנה קנדה, שמאז כינונה כישות אוטונומית ב־1867 (הגם שעדיין כפופה לכתר הבריטי), הקפידה לשתף פעולה עם ארה"ב בכל תחום אפשרי – המסחרי, התעשייתי והתרבותי. כה קרובים היו היחסים בין ארה"ב וקנדה שגבולן המשותף היה – ונשאר עד היום – נקי מכל נוכחות צבאית. גם מדרום לא נשקפה כל סכנה של ממש לביטחונה של ארה"ב. התמוטטות האימפריות הספרדית והפורטוגזית הוותיקות ששלטו מאז המאה ה־16 במרכז יבשת אמריקה ובדרומה, תהליך שהתרחש במהלך העשור השני של המאה ה־19, לא הביאה (כפי שקיוו כמה מן המנהיגים החדשים של אמריקה הדרומית) להקמת פדרציה ענקית חדשה ומאוחדת. במקום זאת, הוקמו בשנים הבאות לא פחות מ־20 רפובליקות עצמאיות במרכז אמריקה ובדרומה, חלקן יריבות מושבעות זו לזו. ממשלות ארה"ב ניצלו מצב זה כבר בשנות הארבעים של המאה ה־19. בשנת 1845 סופחה טקסס (שהכריזה על עצמאותה ממקסיקו תשע שנים קודם לכן) וב־1848, בעקבות מלחמת מקסיקו-ארה"ב, נוספו אריזונה, ניו מקסיקו וקליפורניה לארה"ב. בשליש האחרון של המאה ה־19 התרחבה מגמה זאת, וארה"ב התחילה להציג את עצמה כאפוטרופוס של היבשת האמריקנית כולה מול מעצמות אירופה. ב־1895, למשל, דרשה ארה"ב שבריטניה תוותר על דרישותיה לתיקונים בגבול שבין ונצואלה וגיאנה הבריטית (דרישה שהבריטים מיהרו לקבל מתוך אי־רצון להסתכסך עם ארה"ב). כעבור שלוש שנים, ב־1898, תמך הממשל האמריקני בתיבועותיה של קובה לשחרור מעול השלטון הספרדי, תביעות שכדי להגשימן יצאה ארה"ב למלחמה תוקפנית גלויה נגד ספרד. לאחר ניצחונה המהיר של קובה, ארה"ב לא היססה להפיק מן המצב החדש רווחים טריטוריאליים, שהעידו על היותה מעצמה

Robert E. Gallman, "Economic Growth and Structural Change in the Long Nineteenth Century," in Stanley Engerman (ed.), *The Cambridge Economic History of the United States* (Cambridge: Cambridge University Press, 2000), 1-56

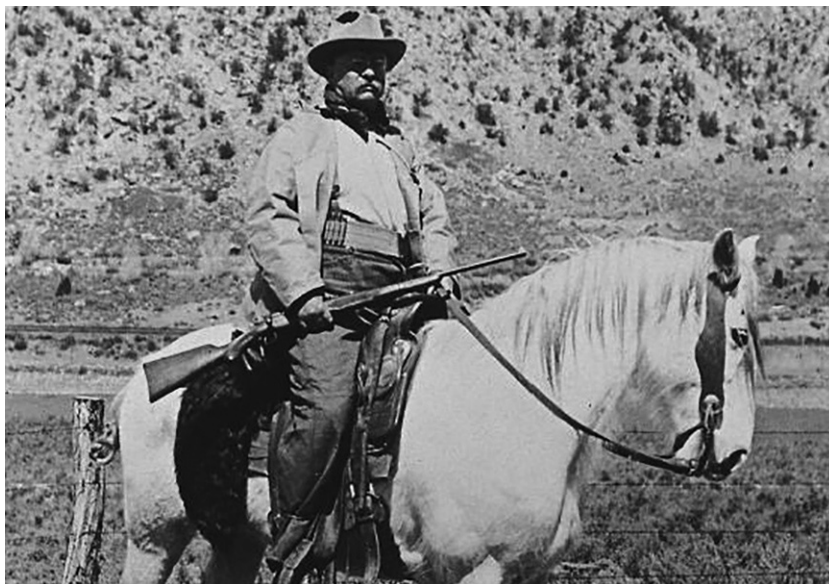
איור 9 צמיחתה של האימפריה האמריקנית
 גוון בהיר: שטחים שנרכשו לפני 1870; גוון ביניים: שטחים שנרכשו בין 1895 ל-1899;
 גוון כהה: אזור תעלת פנמה, נרכש ב-1903

אימפריאליסטית מובהקת. אמנם באופן רשמי קובה קיבלה עצמאות, אולם הלכה למעשה היא הייתה לבת חסותה של ארה"ב שלקחה אחריות על ניהול ענייניה בתחומי חוץ וביטחון. כך היא הפכה גם את פוארטו ריקו והפיליפינים (שתייהן מושבות ספרדיות לשעבר) לקולוניות אמריקניות וסיפחה לעצמה את האיים האסטרטגיים הוואי (Hawaii), וייק (Wake) וגואם (Guam).

העובדה שב-1901 עלה על כס נשיאות ארה"ב, תחת הנשיא מקינלי שנרצח, אחד מגיבורי המלחמה נגד ספרד, תיאודור רוזוולט (Roosevelt, 1858–1919), בישרה כי במאה החדשה תהיה מדיניות החוץ האמריקנית תוקפנית עוד יותר. כבר בצעירותו גילה רוזוולט עניין רב ביחסים בינלאומיים בכלל, ובהשפעתה של עוצמה ימית על יחסים אלה בפרט. בנושא זה אף התכתב עם ההיסטוריון הימי האמריקני אלפרד מאהאן (Mahan, 1840–1914), שהטיף להפיכת ארה"ב לבעלת צי שישלוט על שני האוקיינוסים הנושקים לחופיה, האטלנטי והשקט (ראו מקור 2 ליחידה זו בנספח). עד סיום כהונתו ב-1908 הספיק רוזוולט להניח את היסודות להגשמת תוכנית זו, בעיקר על ידי שכנוע הקונגרס להקצות תקציבים גדולים לחיל הים. בו בזמן, הנשיא הפגין את עוצמתה הגוברת של ארה"ב בדרכים נוספות. שתיים מתוכן ראויות לציון מיוחד:

הראשונה הייתה ההכרה שהעניק רוזוולט לעצמאות של פנמה מקולומביה ב־1903. זאת במטרה לקדם תוכנית (שממנה הסתייגה ממשלת קולומביה) לכריית תעלה שתאפשר מעבר כלי שיט בין האוקיינוס האטלנטי והאוקיינוס השקט. ואכן, כבר ב־1904 נחתם חוזה עם ממשלתה החדשה של פנמה, שהפקידה בידי ארה"ב שליטה מלאה על התעלה שנכרתה בתחומה על ידי חברות הנדסה אמריקניות. השליטה בנתיב ימי כה חשוב לא רק סימל את מעמדה החדש של ארה"ב, אלא אף חיזק אותו, במיוחד לאור החיכוך שהלך והתפתח בין המעצמות הימיות האחרות (ובמיוחד גרמניה ובריטניה, ראו להלן). מבחינה זאת, ארה"ב עוד עמדה ליהנות מצירוף מקרים מעניין: תעלת פנמה נפתחה לראשונה לתנועת כלי שיט מסחריים ב־15 באוגוסט 1914, פחות משבועיים לאחר פרוץ המלחמה באירופה.

הרבה לפני כן הספיק רוזוולט להתערב גם בחלק אחר של העולם. מאז ראשית כהונתו, ובדומה לקודמו בתפקיד הנשיאות, מקינלי, גילה רוזוולט עניין בנעשה במזרח אסיה, אזור שאותו הגדיר "שוק טבעי" לתוצרת ארה"ב. אולם בשונה ממקינלי, רוזוולט לא הסתפק בהצטרפות ארה"ב למרוץ הבינלאומי על ההשפעה המסחרית והפוליטית במזרח אסיה כשחקן משני, למשל באמצעות הצטרפות לכוה הרב-לאומי ששוגר לסין ב־1901 במטרה לשחרר את שבויי מרד הבוקסרים בבייג'ינג.

איור 10 תיאודור רוזוולט בעת ציד

לדעתו, ארה"ב הייתה צריכה להיות מעורבת בנעשה באזור בצורה תקיפה עוד יותר. בהתאם לגישה זאת, שנה לאחר פרוץ המלחמה בין רוסיה ליפן בשנת 1904, הציע רוזוולט לשמש מתווך בין הצדדים ואף כיהן בתפקיד יושב הראש במשא ומתן לסיום הלוחמה שניהלו הצדדים בעיר פורטסמות' בארה"ב.

מתוך הכרה במאמציו הוענק לרוזוולט פרס נובל לשלום לשנת 1906. אולם המחווה לא הייתה רק אישית. היא שימשה הוכחה להכרת העולם כולו בכניסת גורם משמעותי חדש למערכת הבינלאומית שמעצמות אירופה התרגלו עד אז לשלוט בה בצורה בלעדית.

■ מדוע לדעתכם החלה ארה"ב להפעיל את השפעתה בזירה הבינלאומית רק בשלהי המאה ה-19? ■

יפן

מבחינות רבות הייתה הופעתה של יפן כגורם בעל השפעה במערכת הבינלאומית תופעה מרשימה אף יותר מזו של ארה"ב. אחרי ככלות הכול, יפן אינה נהנית מהיתרונות שהטבע העניק בשפע כה רב לעם האמריקני. אדרבה, מקורותיה התעשייתיים של יפן היו (ונשארו) דלים, ובמאה ה-19 גם משאביה החקלאיים היו מוגבלים מכדי לספק מזון בכמות מספקת לאוכלוסייה היפנית ההולכת ומתרבה. נוסף על כך, חסרה ליפן מסורת של שיתוף פעולה בינלאומי, דוגמת היחסים בין ארה"ב וקנדה, שיכולה לחפות על חסרונות אלה. עד 1854, כאשר קברניט הצי האמריקני, מתיו פרי (Perry), אילץ את היפנים לפתוח את נמליהם לראשונה לסחר מן המערב, דבקה יפן במדיניות של התבודדות כמעט מוחלטת. היא התנגדה לכל מגע עם גורם זר, מתוך מחויבות לתרבותה ולמוסדותיה הייחודיים. אולם החל מ-1854 זינקה יפן במרץ לעבר המודרניזציה. משטר מייג'י*, שהוקם ב-1868, פתח בתוכנית רפורמות במנהל ובכוחות המזוינים, שהתבססה במכוון על מודלים אירופיים. אחרי 1890 גם החלה ביפן נסיקה כלכלית, שבתוך עשר שנים הייתה עתידה להפוך אותה למדינה המתועשת והמפותחת ביותר מבחינה טכנולוגית בכל מזרח אסיה.

משטר מייג'י (Meiji): "מייג'י" ביפנית פירושה "השכלה". זה השם שניתן לתוכנית שיוזם ב-1868 הקיסר מוצוהיטו, שעלה לשלטון שנה קודם לכן. התוכנית באה לאחר תקופה של מהומות פנימיות, שעיקרן ניסיונם של השוגונים (אדוני מלחמה פאודלים) להגן הן על מעמדם והן על התרבות היפנית הייחודית מפני השפעות זרות. הרפורמות של מוטסוהיטו כונו לענות על שתי

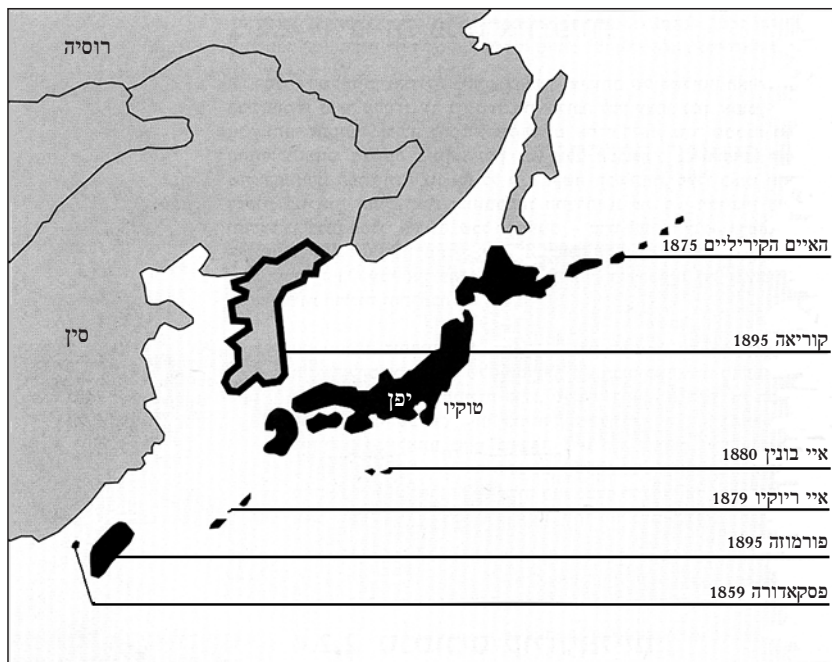
הבעיות. ראשית, הוא חיסל את מעמד השוגונים וכונן שלטון יחיד. שנית, הוא עודד במכוון את נתיניו לאמץ את טכניקות המנהל והצבא של המערב.

איור 11 מוצוהיטו קיסר יפן,
1852–1912

לתמורות פנים-יפניות אלה היו השלכות בינלאומיות כמעט מיידיות. ככל שצמחה עוצמתה הכלכלית של יפן, כך גברו הלחצים על מנהיגיה לחפש מרחבים מעבר לים שבהם יוכלו לשווק את תוצרתה, להשתלט על חומרי הגלם הדרושים להמשך פיתוח התעשייה היפנית ולמצוא את שטחי החקלאות שיספקו את המזון הנדרש לאוכלוסייה היפנית הגדלה. לחצים אלה – נוסף לרצון לזכות במעמד של "מעצמה" שהתלווה לכיבוש מושבות מעבר לים – הביאו להתעניינות היפנית בחצי האי קוריאנה, הגובל במחוז מנצ'וריה, העשיר באוצרות טבע ומרוחק 150 ק"מ בלבד מהאי היפני הגדול הונשו (Honshu). אלא שבשלהי המאה ה-19 קוריאה הייתה נתונה לשלטון האימפריה הסינית, שסירבה לאפשר ליפנים לרכוש השפעה באזור. כתגובה, בחרו היפנים לנקוט פעולה צבאית ובכך להוסיף פרק חדש ל"בושידו", דרך הגבורה של לוחמי הסמוראי, שלמרות המודרניזציה שעברה המדינה עדיין נחשבה למרכיב חיוני בתרבותה.¹⁸ ב-1894 הכריזה יפן מלחמה על סין, והודות

¹⁸ Oleg Benesch, *Inventing the Way of the Samurai: Nationalism, Internationalism and the Bushido in Modern Japan* (Oxford: Oxford University Press, 2014), 76-110

איור 12 התפשטותה של יפן עד 1900

לתעוזות מנהיגיה, משמעת אזרחיה ואומץ ליבם של חייליה – תכונות שעמדו להיות סימני היכר מובהקים של "מדינת השמש העולה" במאה ה-20, לטוב ולרע – השיגו שורה של ניצחונות מוחלטים בים וביבשה. בהמשך כפו היפנים על סין את הסכם שימונוסקי (Shimonoseki, 17 באפריל 1895), שחייב את סין להכיר ב"עצמאותה המלאה והשלמה של קוריאה" (כלשון הסעיף הראשון של ההסכם, שבפועל הפך מדינה זאת למדינת חסות יפנית), למסור לידי יפן את האי פורמוזה (טאיוואן) ואת איי פסקדורס (Pescadores) הסמוכים אליו, לפתוח ארבע מעריה בפני סחר והשקעות תעשייתיות של יפן, לשלם ליפן פיצויים ולוותר לה על חצי האי ליאוטונג (Liaotung, בצפון-מזרח סין), על נמליו המצוינים פורט ארתור (Port Arthur) ודאירן (Dairen).¹⁹

19 לנוסח מלא של ההסכם (תורגם לאנגלית), ראו: <http://china.usc.edu/treaty-shimonoseki-1895>; לתיאור מפורט של הגורמים והתוצאות של מלחמת יפן-סין, ראו: אהרן שי, ממלחמת האופיום עד יורשי מאו (תל אביב: זמורה ביתן, 1990), 32–42.

הסינים לא קיבלו את הסכם שימונוסקי כגזר דין סופי. בניסיון "לסכסך בין שני עמים ברברים", כפי שניסחו זאת, הם פנו למעצמות אירופה שיתערבו לטובתם נגד יפן. לא הייתה זו מדיניות חסרת תוחלת. אחרי ככלות הכל, שליטת הכוחות היפנים בליאווטונג השפיעה ישירות לא רק על בייג'ינג. היא אפשרה ליפנים להפעיל לחץ על השוק הסיני כולו, שגם האירופים, ולאחרונה גם ארה"ב, ביקשו לנצלו; וחשוב יותר, היא איימה להפריע להמשך חדירתה של רוסיה למרחבים העצומים ששכנו במזרח האימפריה (סיביר) בואך האוקיינוס השקט. ההתיישבות הרוסית באזורים אלה, שהחלה במחצית השנייה של המאה ה־19 (במקביל לנהירה של מתיישבים לבנים למערב ארה"ב), קיבלה תנופה בעקבות ייסוד עיר הנמל ולדיווסטוק (Vladivostok), בקרבת הגבולות עם סין וקוריאה, ב־1880, ואחר כך בעקבות בניית מסילת הברזל הטרנס־סיבירית, שהחלה ב־1891. כדי להשלים תוכנית התפשטות זאת, רוסיה הייתה זקוקה למעגן נטול קרח שיישרת הן את צי הסוחר והן את ספינות הקרב שלה. נוכחות היפנים בפורט ארתור איימה לשלול ממנה גישה למקום המתאים ביותר.

שילוב נסיבות זה מסביר מדוע בתוך שישה ימים לאחר חתימת הסכם שימונוסקי דרשה ממשלת רוסיה מטוקיו לחזור בה מתביעתה לליאווטונג ופורט ארתור, דרישה שאליה הצטרפו גם ממשלות גרמניה וצרפת. בהיעדר בעלי ברית, נאלצו היפנים להסכים (אף שקיבלו בתמורה פיצוי כספי גדול עוד יותר מהסינים). ואולם, לא היה זה סביר שהם יוותרו לצמיתות על שאיפותיהם ליצור אזור השפעה בלעדית בצפון סין. לכן, כאשר רוסיה עצמה חכרה מידי סין את נמל פורט ארתור ב־1898, הפכה ההתנגשות בין יפן לבין רוסיה במזרח אסיה לבלתי נמנעת.

בכך, בפעם הראשונה בהיסטוריה המודרנית, הסתמנה אפשרות שמדינה לא־אירופית תתנגד בכוח לניסיונותיה של מעצמה אירופית להשתלט על שטחי מדינה שלישית. עוד לפני שנודעו תוצאות עימות זה, ברור היה שנפל דבר. גם במזרח אסיה עתידה הייתה לעמוד במבחן ההגמוניה האירופית, שבמשך המאה ה־19 נראתה כמעט מובנת מאליה.

1.2.3 מורשת העבר של יריבויות פנים־אירופיות

עם הכניסה למאה ה־20 הכירו מדינאי אירופה בכך שמלבד האתגרים המחכים להם מעבר לים, נשארו על סדר יומם גם כמה וכמה בעיות פנים־אירופיות בלתי פתורות, העוללות להוות וזו לעימותים בין־מעצמתיים.